

CIGÁNYOK ÉS SZEGÉNYEK MAGYARORSZÁGON, ROMÁNIÁBAN ÉS BULGÁRIÁBAN

Tanulmányunk alapját a *Poverty, ethnicity and gender in transitional societies* című kutatásunk Bulgáriában, Magyarországon és Romániában 2000-ben összegyűjtött adatai képezik. Mindhárom országban a 18 éven felüli népességre reprezentatív, véletlen mintával dolgoztunk, amelyben felülreprezentáltuk a kérdezőbiztos által romának minősítetteket.¹ Tanulmányunk négy részből áll. Először azt fogjuk elemezni, hogyan emlékeznek vissza szegénységgel kapcsolatos tapasztalataikra azok a roma és nem roma megkérdezettek, akik már 1989 előtt betöltötték a 14. életévüket. Ezután rátérünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a posztkommunista válság hogyan érintette a romákat az általunk vizsgált három országban. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy a megkérdezettek közül kik vélekednek úgy, hogy 1988-ban jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 2000-ben. A tanulmány harmadik részében áttekintjük, hogy milyen országok és etnikai csoportok közötti különbségek voltak kimutathatók 2000-ben a vizsgált országokban. Végül a tanulmány befejező részében azt tárgyaljuk, hogy a különböző „posztkommunista kapitalizmusok” hogyan kezelik az „újszegénység” kihívását, és hogy van-e értelme, és ha igen, milyen körülmények között az „underclass” kategória használatának.

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra?

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra? A cigányok vagy a nem cigányok emlékeznek inkább úgy erre az időszakra, hogy szegénységben éltek? Ezen kérdések vizsgálata érdekében arra kértük a megkérdezetteket, hogy emlékezzenek vissza 14 éves korukra és mondják meg, hogy szegények voltak-e akkor. Négy kérdést tettünk fel: arra voltunk kíváncsiak, hogy éheztek-e, hogy tudtak-e elég húst enni, hogy megfelelő téli ruhájuk, cipőjük volt-e. Ezt a négy kérdést a „szubjektív szegénység” indikátorainak tekintettük. „Nagyon szegénynek” azokat

¹ A kutatás részletes leírása megtalálható Szelényi Ivánnak a *Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban* c. tanulmányában (ld. Szelényi 2001).

Köszönettel tartozunk azoknak, akik a Yale Egyetemen 2000-2001-ben működött munkacsoportokban részt vettek a kutatás adatainak feldolgozásában. A munkacsoportok tagjai a következők voltak:

Csizmady Adrienne (Magyarország), Fleck Gábor (Magyarország), Joanna Jastrzebska-Szklarska (Lengyelország), Livia Krajcovicova (Szlovákia), Petar-Emil Mitev (Bulgária), László Péter (Románia), Livia Popescu (Románia), Elzbieta Tarkowska (Lengyelország), Ilona Tomova (Bulgária), Gabriel Troc (Románia), Tinatin Yurabishvili (Grúzia). A Yale Egyetemről három Ph.D. hallgató (Christy Glass, Hanette Kawachi és Lucia Trimbura), és egy poszt-doktori ösztöndíjas (Eric Kostello) ugyancsak dolgozott a témán.

tekintettük, akik éhezésről számoltak be, „szegénynek”, akik nem éheztek, de a fennmaradó három kérdés legalább egyikére igennel válaszoltak, míg a többiek a „nem szegény” csoportba kerültek. Ugyanazt a négy kérdést három időpontra is feltettük: a megkérdezett 14 éves korára, 1988-ra és 2000-re. Az 1. táblázatban közölt regressziós modell bemutatja a háztartások különböző jellemzőinek hatását arra, hogy a megkérdezett éhezett-e 14 éves korában.

1. táblázat

A gyermekkori éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai (a 14. életévüket 1989 előtt betöltött megkérdezettek körében)

		1. modell teljes modell	2. modell (= M1- struktúra)	3. modell (= M2- feminizáció)	4. modell (= M3- etnicitás)
Demográfiai	Testvérek száma	1,129***	1,163***	1,156***	1,203***
	Vidéki születési hely	0,952	1,094	1,080	1,029
Strukturális	Az apának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	1,635	–	–	–
	Az anyának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,276	–	–	–
Feminizáció	A megkérdezett gyermekkorában csak anyjával élt együtt	2,815***	2,840***	–	–
Kohorsz	Preszocializmus	2,961***	3,557***	–	–
	Sztálinizmus	3,103***	3,355***	–	–
Etnicitás	Roma	2,395***	2,690***	2,714***	–
Ország	Bulgária	0,940	1,023	0,958	0,981
	Románia	1,212	1,250	1,213	1,110
-2 Log likelihood		-117,0884	-269,9871	-284,1193	-320,0195

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

Az 1. táblázatból jól látható, hogy három faktor bizonyult a 14 éves korban mért szegénység legjobb indikátorának. A generációs hatás igen jelentős: azoknak, akik 1949 előtt (ezt nevezzük szocializmus előtti korszaknak) töltötték be 14. évüket, illetve azoknak, akik 1949–1960 között (ezt nevezzük „sztálinista korszaknak”) voltak 14 évesek, több mint háromszor nagyobb az esélye arra, hogy fiatal korukban megtapasztalják az éhezéssel mért szegénységet, mint a később születetteknek. Az egyedülálló anya változó szinten meghatározó faktor: azok, akik csak édesanyjukkal éltek együtt csaknem háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy éheztek 14 éves korukban. A romák is gyakrabban számoltak be arról, hogy éheztek 14 éves korukban, és a roma etnicitás hasonló mértékben növeli a szegénység valószínűs-

gét, mint az, ha valakit egyedülálló anya nevelt. Bár a testvérek számának hatása nem annyira erős, még szignifikáns.

Érdeemes azt is számba venni, hogy melyek azok a változók, amelyek kevésbé magyarázzák az ily módon mért szegénységet. A táblázatból kitűnik, hogy nincs szignifikáns összefüggés „strukturális változóink” – tehát az apa és az anya iskolai végzettsége – és aközött, hogy a megkérdezett arról számol be, hogy 14 éves korában éhezett. Végül ebben a vonatkozásban nem mutatkozik semmiféle számottevő országok közötti hatás sem.

A fenti eredmények azért különösen érdekesek, mert a térséggel foglalkozó kutatók véleménye eddig megegyezett abban, hogy a szegénység az államszocializmus időszakában inkább életciklussal összefüggő, demográfiailag meghatározott, mint strukturális tényezők által determinált jelenség volt. Kutatási hipotéziseink kialakításakor is abból indultunk ki (Emigh–Fodor–Szelényi 2001), hogy a szegénység csak a posztkommunista átmenet időszakában vált „etnicizálttá” és „feminizálttá” a régióban. Eredményeink részben megerősíteni látszanak ezt a hipotézist: a szülők iskolai végzettségével mért strukturális hatás nem, ezzel szemben a testvérek számával mért demográfiai hatás jó indikátora az államszocializmus időszakában általunk mért szegénységnek.

A fenti eredmények egy része azonban ellentmond előzetes hipotézisünknek: a roma etnicitás és az, hogy valaki olyan családban nőtt fel, ahol egyedülálló anya volt a családfő, igen erősen összefügg azzal, hogy valaki arról számolt-e be, hogy 14 éves korában éhezett az államszocializmus időszakában, ami arra utal, hogy az etnicizált és feminizált típusú szegénység már az államszocializmus bukása előtt is jelen volt az általunk vizsgált térségben.

A romák életkörülményeinek átalakulása 1988-2000 között

Hogyan változtak meg a romák életkörülményei 1988-2000 között? Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a piaci átalakulás súlyos áldozatokat követelt a korábbi államszocialista országok lakosságától, és hogy még tizenkét évvel a rendszerváltás után is többen vannak a térségben olyanok, akik a rendszerváltás vesztesének tekintik magukat, mint olyanok, akik nyertesként élték meg a piacgazdaságba való átmenet időszakát. Mindazonáltal az életszínvonal visszaesésének mértéke, az életfeltételek ellehetetlenülésének üteme meglehetősen eltérő volt az egyes országokban, és eddig nem rendelkezünk megfelelő, országok közötti összehasonlítást is lehetővé tevő adatokkal arra nézvést, hogy mindez hogyan érintette a romákat. Kutatásunknak nem egyszerűen az volt a célja, hogy beszámoljon az általunk vizsgált országokban élők keserű tapasztalatairól, hanem sokkal inkább az, hogy bemutassuk, hogy a különböző kormányzati intézkedésekkel befolyásolható volt a piacgazdasági átmenet alatti életszínvonal-csökkenés mértéke és üteme, és hogy mindez részben megmagyarázza a vizsgált országok közötti különbségeket is.

2. táblázatunkban ismét a korábban már megismert szegénység változónkat használjuk. Mint az várható volt, 1988-2000 között valóban az életkörülmények igen számottevő romlása ment végbe mindhárom országban, és ez a roma és nem roma népességet egyaránt érintette. 1988-ban a roma megkérdezettek egyhatoda-kétötöde

számolt be arról, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben szegény volt. Ez az adat Bulgáriában valamivel kevesebb mint 40 százalékról 2000-re 90 százalék fölé ugrott, és még Magyarországon is, ahol a romák a vizsgált országok közül messze a legmagasabb életszínvonalon élnek, eléri az 50 százalékot, pedig 1988-ban még „csak” 16 százalék volt. Románia mintegy félúton helyezkedik el Bulgária és Magyarország között: itt az ily módon mért roma szegénység 34-ről csaknem 80 százalékra emelkedett.

A nem romák körében hasonló tendencia rajzolódik ki. A legnagyobb mértékű visszaesés ebben a körben is Bulgáriában történt, hiszen a nem szegény nem romák aránya csaknem felére, 92-ről 48 százalékra zuhant vissza. Ugyanezek az adatok Romániában valamivel mérsékeltebb, az 1988-as 83 százalékról a 2000-es 57 százalékra történő visszaesést mutatnak. Ez azt jelenti, hogy míg a bolgár megkérdezettek 1988 vonatkozásában még alacsonyabb szegénységi szintről számolnak be, mint a románok, 2000-re megfordul a helyzet, és a megkérdezettek szerint már több a szegény Bulgáriában. Mindez azt jelenti, hogy az 1988–2000 közötti visszaesés mértéke jóval nagyobb volt Bulgáriában, mint Romániában. A másik két vizsgált országhoz viszonyítva Magyarországon csekély mértékű volt a visszaesés: a nem roma nem szegények aránya az 1988-as 94 százalékról 2000-re „csak” 83 százalékra esett vissza.

Az etnikai csoportok közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy a romák körében mért szegénység mindhárom országban jóval magasabb volt 2000-ben, mint a nem romák körében. De a romák már 1988-ban is jóval szegényebbek voltak. Ezért a romák és nem romák közötti szakadék lényegében azonos mélységű maradt.

2. táblázat

A roma etnicitás hatása a szegénységre (1988, 2000, százalék)

Ország	Év	Minta	Nagyon szegény	Szegény	Nem szegény	Összesen (100,0%) N=
Bulgária	1988	Nem roma	1.3	6.6	92.1	808
		Roma	15.0	23.6	61.4	435
	2000	Nem roma	13.4	38.4	48.2	901
		Roma	66.7	27.3	6.0	557
Magyarország	1988	Nem roma	2.3	3.3	94.4	871
		Roma	7.4	8.6	84.0	428
	2000	Nem roma	6.1	11.3	82.6	902
		Roma	21.4	28.1	50.5	459
Románia	1988	Nem roma	4.8	12.7	82.5	825
		Roma	16.7	17.1	66.2	294
	2000	Nem roma	15.5	27.5	57.0	997
		Roma	51.7	23.0	23.3	397

Direkt módon is rákérdeztünk arra, hogy a megkérdezettek úgy vélekednek-e, hogy 2000-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 1988-ban.² Az adatok mindhárom általunk vizsgált országban arra utalnak, hogy bár a romák jelentős része a rendszerváltás előtt is szegény volt, még az akkori szegények többsége is úgy vélekedik, hogy a piaci átmenet időszakában tovább csökkent az életszínvonala.

3. táblázat

Hogyan ítéli meg életszínvonala változását? (1988–2000, százalék)

Ország	Minta	Most jobb. vagy ugyanolyan	Kicsit rosszabb	Sokkal rosszabb	Összesen (100,0%) N=
Bulgária	Nem roma	16,8	24,3	58,9	849
	Roma	11,8	13,4	74,8	488
Magyaror- szág	Nem roma	46,4	36,3	17,3	890
	Roma	30,1	28,6	41,3	453
Románia	Nem roma	28,6	26,8	44,6	848
	Roma	12,7	19,1	68,2	311

A 3. táblázat adatai azt mutatják, hogy

- azok aránya, akik úgy vélekednek, hogy családjuk életszínvonala 2000-ben lényegesen alacsonyabb volt, mint 1988-ban, mindhárom vizsgált országban sokkal magasabb a roma, mint a nem roma megkérdezettek körében;
- ebben a vonatkozásban az országok közötti eltérések jelentősebbek, mint az etnikai csoportok mentén kirajzolódó különbségek. Például a magyarországi romáknak „csak” kétötöde (41,3%) mondta azt, hogy életkörülményeik sokkal rosszabbak voltak 2000-ben, mint 1988-ban, míg a megfelelő arány a nem romák körében Romániában valamivel (44,6%), Bulgáriában pedig sokkal magasabb, csaknem eléri a háromötödös arányt (58,9%).
- Figyelemre méltó azonban, hogy a romák és nem romák közötti szakadék azok körében, akik úgy vélekednek, hogy életszínvonaluk 2000-ben sokkal alacsonyabb volt, mint a rendszerváltás előtt, Magyarországon valamivel mélyebb, mint a másik két vizsgált országban. Ez azért is meglepő, mert ugyanakkor a magyar romák csaknem egyharmada, míg a másik két országban csak valamivel több mint egytizede állította azt, hogy 2000-ben ugyanúgy vagy jobban élt, mint 1988-ban. Mindez arra utal, hogy a magyarországi roma társadalom a másik két vizsgált országhoz képest sokkal inkább polarizált elrendezésű: Magyarországon a sok nagyon szegény roma mellett kirajzolódik egy viszonylag jó körülmények között élő roma csoport körvonalai is.

² Hasonló kérdést tett fel SOCO-kutatásában Ferge Zsuzsa az átlagnépességre (Ferge 1995), és eredményeink igen hasonlóak az általa kapott eredményekhez.

Vizsgáljuk most meg többváltozós elemzés módszerével azt, hogy melyek az 1988–2000 közötti életszínvonal-változás meghatározó tényezői a vizsgált országokban!

4. táblázat

Az 1988–2000 közötti életszínvonal-változást magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

		1. modell teljes modell	2. modell (= M1– struktúra)	3. modell (= M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfiai	Testvérek száma	0,968	1,017	0,997	1,168***
	Vidéki születési hely	0,799	0,911	0,905	0,957
Strukturális	Az apának leg- feljebb alapfokú iskolai végzett- sége van	1,500***	–	–	–
	Az anyának legfeljebb alap- fokú iskolai végzettsége van	2,022***	–	–	–
Feminizáció	Egyedülálló anya	1,263*	1,536*	–	–
	Egyedülálló nő	1,137	1,218	–	–
Etnicitás	Roma	1,958***	2,756***	2,735***	
Ország	Magyarország	0,231***	0,217***	0,221***	0,241***
-2 Log likelihood		-2170,3608	-2321,669	-2327,0371	-2403,3919

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

A 4. táblázatban bemutatott modell alapján kapott eredmények konzisztensek a 2–3. táblázatban közölt leíró statisztikák alapján kirajzolódó tendenciákkal, és jelentősen különböznek az 1. táblázatban közölt modell alapján kapott eredményektől. Való igaz, hogy a romák nagyobb valószínűséggel számolnak be növekvő mértékű szegénységről a piaci átmenet időszakában, mint a nem romák, azonban akkor, ha a megkérdezett etnikai hovatartozását legmagasabb iskolai végzettségével kontrolláljuk, az együtttható nagysága jelentősen csökken. Továbbmenve, a 4. táblázatban látható meghatározottságok láncolata mintegy fordított képe annak, amit az 1. táblázatban láthattunk. Míg az 1989 előtt 14. életévüket betöltők körében a gyermekkorra vonatkozó demográfiai tényezők jól magyarázták azt, hogy ki mondta azt, hogy szegény családban élt, és az iskolai végzettség hatása nem volt szignifikáns, a piaci átmenet időszakában az alacsony iskolai végzettség, a munkaerőpiacról való kiszorultsággal együtt, már alapvető meghatározója az életszínvonal csökkenésének.

A roma etnikumhoz való tartozás hatása a 4. táblázatban közölt modellben alacsony a várthoz képest. Való igaz, hogy a romák helyzete igen erősen romlott, de mivel a romák az államszocializmus időszakában is szegények voltak, abban az esetben, ha az életkörülmények 1989 utáni romlásának meghatározóit akarjuk magyarázni, az etnikai hovatartozás körülbelül ugyanolyan fontosnak bizonyul, mint a munkaerőpiacon elfoglalt hely.

Roma szegénység a posztkommunista kapitalizmus struktúrái megszilárdulásának időszakában

Az előző fejezetben a piaci átmenet társadalmi konzekvenciáit igyekeztünk bemutatni. Kik voltak a nyertesek és a vesztesek, és kik azok akik „feleslegesnek” bizonyultak a redistributív szisztémából a piacgazdaságba való átmenet időszakában? Úgy tűnik azonban, hogy 2000-re megindul a „posztkommunista kapitalizmus” képlekeny struktúrájának megszilárdulása és a kialakulófélben lévő rendszer önreprodukciója. Ezért érdemesnek tűnik, hogy figyelmünket az „áldozatokkal járó átmenet” rövid, időleges konzekvenciáin túl a kialakuló kapitalista rendszer jellegzetességeire fordítsuk.

Ebben a fejezetben két lépcsőben fogunk haladni:

- a) Először megkíséreljük felmérni a roma szegénységet a háztartások kiadásainak alapján. Ez lehetőséget kínál arra, hogy megvizsgáljuk az általunk korábban használt, szubjektív szegénységmérő módszerek érvényességét, és felmérjük azt, hogy mennyire érvényesek a megkérdezettek korábbi szegénységükre vonatkozó állításai.
- b) Második lépésben a vizsgált három országban azt fogjuk elemezni, hogy melyek a legfontosabb meghatározó tényezők a romák és nem romák körében mért szegénységnek.

Roma szegénység 2000-ben

Mind ez idáig a szegénység mérésére „szubjektív” módszereket alkalmaztunk, és a szegénységküszöb megvonásánál nem vettük figyelembe a jövedelem vagy a kiadások alacsony színvonalát. Azért jártunk így el, mert mivel meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen a pontos jövedelmekre vagy kiadásokra visszamenőlegesen rákérdezni, nem nagyon volt más választásunk. 2000-re vonatkozóan azonban már módunk van arra, hogy a szegénység mérésének „objektívebb” módszereit is alkalmazzuk. Ennek érdekében felhasználtuk annak a kérdőívnek az általunk megrövidített és némileg átalakított változatát is, amelyet a Világbank dolgozott ki különböző országok szegénységének mérésére. Így módunk van arra, hogy 2000-re különböző módszerekkel, különböző szegénységi küszöböket alakítsunk ki.

„Relatív szegénység” azokat a háztartásokat tekintettük, amelyeknek kiadásai az adott országra számított medián ötven százaléka alatt voltak. „Abszolút szegények” azok a háztartások voltak, amelyekben az egy főre vagy háztartási egységre számított kiadások 2,15, illetve 4,30 amerikai dollár alatt maradtak. Az utóbbi szegénységi küszöb mentén meglehetősen nagy országok és etnikai csoportok közötti különbségeket találtunk (lásd az 5. táblázatot), melyből kitűnik, hogy Magyarország kevésbé szegény, mint Bulgária és Románia. Az országok közötti különbségek olyan jelentősek, hogy csaknem eltűntetik az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségeket; a bulgáriai nem roma népességen belül körülbelül ugyanolyan mértékű a szegénység, mint a magyarországi romák körében.

A relatív szegénységi határ mentén (azok aránya, akiknek a kiadása alacsonyabb, mint a medián ötven százaléká) csak meglehetősen kicsiny különbségek mutathatók ki a nem roma népesség körében. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen ez a mutató nem annyira a szegénységet, mint inkább az egyenlőtlenségeket méri. Ezen jelzőszámmal mérve Bulgária és Magyarország hasonló képet mutat, de annyi mindenképpen megállapítható, hogy a bolgár nem roma népesség relatív értelemben valamivel kevésbé „szegénység által sújtott”, mint Magyarország, és sokkal kevésbé, mint Románia nem roma népessége. Ezzel szemben ugyanezen indikátor mentén igen számottevő különbségek mutathatók ki, ha a roma és a nem roma népesség helyzetét hasonlítjuk össze egymással, és ebben az összevetésben az országok közötti különbségek is más tendenciát mutatnak. A Magyarország és Bulgária közötti hasonlóság eltűnik: míg a magyar romák „csak” alig több mint egynegyedének kiadása nem éri el a medián ötven százalékát, a megfelelő adat Romániában és különösen Bulgáriában jóval egyharmad fölött van (36 és 39%).

Rátérve most már „abszolút szegénységet” mérő mutatóink elemzésére, először azt fogjuk megvizsgálni, hogy a Világbank által kidolgozott mérőszám alapján kirajzolódó kép mennyire esik egybe az általunk korábban használt „szubjektív indikátor” alapján kirajzolódó tendenciával. Az adatok tanúsága szerint az abszolút szegénységet mérő „objektív” mutatók (2, 15, illetve 4,30 dollár egy főre jutó kiadás) és a „szubjektív” indikátor (lásd 1. táblázat) alapján lényegében ugyanannak a történetnek a körvonalai rajzolódnak ki. Vizsgáljuk meg először a nem roma népesség helyzetét a 4,30 dollár kiadási színvonal mentén. Mint az a 2. és 5. táblázat megfelelő adatainak összevetéséből látható, az alapvető tendenciák meglehetősen hasonlítanak egymáshoz. Magyarországon a roma és nem roma népesség sokkal kevésbé szegény, mint a két másik, általunk vizsgált országban. A 2. táblázatban jól látható, hogy Bulgáriában és Romániában több mint kétszer annyi nem roma állította azt, hogy 2000-ben előfordult az, hogy éhezett, mint Magyarországon. Az országok közötti eltérések iránya megegyezik, bár a különbségek ennél is nagyobbak akkor, ha a roma népesség helyzetét vetjük össze egymással. Az 5. táblázat elemzése alapján megállapítható, hogy lényegében ugyanaz a tendencia rajzolódik ki, mint amit már a szubjektív mérőszám alapján leírtunk, azzal a különbséggel, hogy az ilyen módon mért országok közötti különbségek még jelentősebbek.

5. táblázat

A szegények aránya országoként és etnikai csoportok szerint (%)³

Ország	A mediánfogyasztás 50%-a vagy kevesebb		Egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	
	egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	egy főre jutó	2,15 USD vásárlóerő-paritás ⁴	4,30 USD
Bulgária				
Roma	39,1	45,1	30,3	73,9
Nem-roma	8,7	8,1	5,8	35,8
Magyarország				
Roma	27,6	38,4	6,0	33,7
Nem-roma	9,0	10,2	1,6	10,3
Románia				
Roma	36,3	44,0	25,3	56,6
Nem-roma	17,7	19,3	11,3	29,0

A roma szegénység társadalmi meghatározottsága

Mivel ebben a tanulmányban elsősorban a roma szegénység társadalmi meghatározottságára vagyunk kíváncsiak, a 2,15 dolláros szegénységi küszöböt fogjuk használni. 4,30 dolláros szint alkalmazása esetén a romák túlságosan magas arányban kerülnének a szegénységi küszöb alá, ami megnehezítené azt, hogy egy ilyen elemzést el lehessen végezni. A bulgáriai cigánynak tartott népesség 30, a magyarországi 6, míg a romániai 25 százaléka került a 2,15 dolláros (vásárlóerő-paritáson számított) szegénységi küszöb alá.

Elemzésünket néhány leíró statisztikai adat bemutatásával kezdjük (6. táblázat). Az adatok tanúsága szerint – bár a magasabb iskolai végzettség növeli a szegénységből való kikerülés esélyét – a roma etnicitás jobban magyarázza azt, hogy ki kerül a szegénységi küszöb alá, mint az iskolai végzettség: azonos iskolai végzettséggel a romáknak jóval nagyobb esélye van a szegénységi küszöb alá kerülésre, mint a nem romáknak, és a magasabb iskolai végzettség a nem romák esetében nagyobb mértékben járul hozzá a szegénységből való kilábaláshoz, mint a romáknál. A fenti megállapítás ugyan mindegyik vizsgált országra áll, de különösen igaz Bulgáriában, ahol az alacsony iskolai végzettség csak kismértékben növeli meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyét, míg a nem romák esetében az alacsony iskolai vég-

³ A Világbanknak egy szakértői csoportja korábban már dolgozott ezen adataink elemzésén (Revenga et al. 2002.) A két módszer között a legnagyobb különbség az, hogy mi a Világbanknál magasabb arányúnak találtunk a különbözőképpen definiált szegénységi küszöbök alatt élő népességet (Revenga et al.: 13), mivel mi egyszerűen a megkérdezett által bevallott kiadásokkal számoltunk, ezzel szemben ők ezeket az adatokat még az összefogyasztás becsült értékével korrigálták. Az így módon keletkezett két becslés közötti eltérés mértéke 10-30 százalék között van.

⁴ Annak érdekében, hogy a jövedelmi és fogyasztási adatainkat országoként összehasonlíthatóvá tegyük, a nemzeti valutákat vásárlóerő-paritáson számított US dollárra számítottuk át. A vásárlóerő-paritások meghatározásánál a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által használt átszámítási kulcsokból indultunk ki.

zettség és a szegénység között nagyon erős összefüggés mutatkozik. Mindebből véleményünk szerint az következik, hogy az iskolai viszonyok fejlesztése ugyan hasznos eszköz a roma szegénység elleni harcban, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a roma szegénység problémája pusztán oktatási programokkal „megoldható” lenne.

A munkaerő-piaci helyzet legalább olyan fontos meghatározója a romák szegénységnek, mint az iskolázottság. A hivatalosan értelmezett munkanélküliség fontos tényező, de a posztkommunista kapitalista rezsimekben, különösképpen a roma népesség esetében, a hivatalos munkanélküli státusz nem igazán jó indikátora a háztartás valószínű helyzetének. A romák jelentős része ugyanis már sok évvel ezelőtt elvesztette az állását, már munkanélküli ellátásra sem jogosult, így nemcsak hogy regisztrált munkanélkülinek nem számít, de gyakran már nem is munkanélküliként határozza meg saját magát. Ezért a 6. táblázatban megvizsgáltuk azt is, hogy milyen hatása van a háztartás helyzetére annak, hogy a háztartásfőnek van-e munkahelye, és arra az eredményre jutottunk, hogy az utóbbi változó sokkal erősebben meghatározza a roma szegénységet, mint a hivatalosan értelmezett munkanélküli státusz. A 6. táblázatból az is jól látható, hogy az, hogy a háztartásfő állásban van-e vagy sem, mindegyik vizsgált országban erősebben határozza meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyeit, mint bármelyik általunk itt vizsgált más változó.

6. táblázat

A szegénység néhány szociális és demográfiai meghatározója (az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson átszámított 4,30 USD napi kiadási szint alatt élők aránya országonként és etnikai csoportonként, százalék)

	Bulgária		Magyarország		Románia	
	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma
Teljes népesség	35,8	73,9	10,3	33,7	29,0	56,6
A háztartásfő legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik	55,3	75,7	13,4	40,0	46,0	68,4
A háztartásfőnek van munkahelye	18,1	9,6	8,3	18,0	18,2	31,8
A háztartásfő munkanélküli	52,0	76,6	22,4	47,1	47,1	64,3
Három vagy több gyerek	40,0	73,2	8,1	48,8	60,3	69,6

A gyerekek számának hatása igen figyelemreméltó. Mint ez a fenti táblázatból látható, Bulgáriában a magas gyermekszám jóformán nem befolyásolja a romák szegénységé válásának esélyeit, és a sokgyerekes nem roma bolgárok körében sem sokkal magasabb a szegények aránya az átlagosnál. A magyarországi és romániai adatok már sokkal inkább az előzetesen várt tendencia szerint alakulnak: Romániában különösen, de Magyarországon is a sok gyerek növeli a szegénnyé válás esélyeit.

A fenti számításokat a 2,15 dolláros szegénységi küszöbre is elvégeztük, de eltekintünk ennek a táblázatnak a bemutatásától, mert az esetszám sok cellában túlságo-

san alacsony volt. Mindazonáltal meg kell említenünk, hogy a gyerekszám hatása a mélyebb szegénységi szinten jelentősen megváltozik: a három és több gyerekes roma családok többszörösen felülreprezentáltak a 2,15 dollár szegénységi küszöb alatt élők körében. Ez azt jelenti, hogy a magas gyerekszámnak jelentős hatása van a szegénnyé válás esélyeire, de ez a tendencia igazán erősen csak a mélyszegénységi szinten érvényesül.

Vizsgáljuk most meg a többváltozós statisztikai elemzés módszerével is, hogy milyen mértékben határozzák meg a szegénységbe kerülés esélyét az egyes tényezők az általunk vizsgált országokban! Két különböző modellel fogunk dolgozni. Előbb (a 7. táblázatban) a korábban már bemutatott „szubjektív abszolút szegénységi határ”, majd (a 8. táblázatban) a Világbank elemzői által is alkalmazott 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerülés esélyeire ható tényezőket fogjuk elemezni a többváltozós regresszióanalízis módszerével. A két modell alapján meglehetősen különböző kép rajzolódik ki. Ezek az eltérések, véleményünk szerint, igen tanulságosak a szegénység mérése szempontjából.

A következő elemzésnek az a célja, hogy megvizsgálja a demográfiai indikátoroknak a strukturális, feminizációs és etnikai változókhoz viszonyított erejét.

7. táblázat

A kutatás időpontjában mért éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

		1. modell teljes modell	2. modell (= M1– struktúra)	3. modell (= M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfia	Gyermekek száma	1,139**	1,166***	1,101*	1,388***
	Vidéki lakóhely	0,589***	0,798*	0,806	0,963
Feminizáció	Egyedülálló anya	1,726***	1,791***	–	–
	Egyedülálló nő	1,914**	2,069***	–	–
Struktúra	A háztartásfőnek legfeljebb alap fokú iskolai végzettsége van	2,721***	–	–	–
	A háztartásfő munkanélküli, vagy nincs jelen a munkaerő- piacon	3,268***	–	–	–
Etnicitás	Roma	4,270***	9,900***	9,058***	–
Ország	Magyarország	0,362***	0,323***	0,323***	0,338***
-2 Log likelihood		-2577,2674	-2940,7938	-2972,9750	-3437,05903

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

A fenti, 7. táblázatból következő legmeglepőbb eredmény az, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel mért strukturális helyzet, továbbá az etnikai és osztályhatás megközelítően azonos mértékben magyarázzák annak az esélyét, hogy valaki azt állítsa, hogy előfordult az, hogy 2000-ben éhezett. Az országok közötti különbségek legalább annyira nagyok, mint az interetnikusak, illetve azok, amelyek az iskolázat-

lan és az iskolázott megkérdezettek között mutatkoznak. Vagy ha nagyon pontosan akarunk fogalmazni: az iskolai végzettség hatása talán valamivel erősebb, mint a többi tényezőé, ha az ilyen módon definiált szegénységet akarjuk megmagyarázni. Az első oszlopban látható teljes modellben azok, akik legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek, háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy 2000 folyamán éheztek, mint a nálunk magasabb iskolai végzettségűek. A romák négyszer akkora valószínűséggel éheznek, mint a nem romák, és megközelítőleg ugyanez a valószínűsége annak, hogy a bolgárok vagy a románok éhezzenek, ha a magyarokkal vetjük össze őket. Figyelemre méltó az is, hogy az iskolázottság igen számottevően csökkenti a romák szegénnyé válásának esélyét. A 3. modellben – amelyben a strukturális változásokkal még nem kontrolláltunk – rendkívül magas a roma együttható. Ahogy belép az iskolai végzettség változó, a roma együttható számottevően csökken, és amikor a tényleges munkanélküliséget mérő változót is be-
léptetjük, a roma együttható már csak fele annak, mint amekkora azelőtt volt, hogy a strukturális helyzetet mérő változókkal kontrolláltunk. Mindebből az következik, hogy a roma szegénység csökkentésének fontos eszköze az iskolázási feltételek javítása és új munkahelyek teremtése. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mindez önmagában nem oldja meg a romák szegénységének problémáját. Miután már az összes strukturális faktorról kontrolláltunk, az etnikai változó hatása még mindig csaknem akkora, mint az iskolai végzettség változóé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a romák szegénysége mintegy fele részben alacsony iskolai végzettségükkel és kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetükkel magyarázható, azonban a fennmaradó, a modell által nem magyarázott, igen tekintélyes rész számottevő, ha nem a legnagyobb mértékben etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.⁵

Mint láttuk, a strukturális helyzetnek és az etnicitásnak megközelítően azonos hatása van, de vajon milyen szerepe van az országhatásnak? Adataink tanúsága szerint a magyar átlagnépesség helyzete – legalábbis az éhezés vonatkozásában – három-négyszer kedvezőbb, mint a bolgár vagy a román átlagnépességé. Ez persze nem nagyon meglepő, hiszen Magyarország gazdaságilag fejlettebb ország, mint Bulgária vagy Románia. Ebből az a következtetés is adódhat, hogy a szegénység terén mutatkozó különbség egyszerűen a gazdasági fejlettség eltérő színvonalából adódik. A 2-5. táblázatok alapján azonban komoly kétségek vethetők fel a fenti következtetéssel kapcsolatban. Jól látható ugyanis, hogy a Magyarország és Bulgária között a szegénység terén mutatkozó különbség 1988-ban még jóval kisebb volt, mint 2000-ben. Ezért úgy is lehet érvelni, hogy a szóban forgó különbség nem egyszerűen a két ország eltérő fejlettségi szintjének, hanem, legalábbis részben, az ezen országokban kialakulófélben levő kapitalista rendszerek eltérő karakterének is tulajdonítható. A rendelkezésünkre álló adatok nem elégségesek annak eldöntéséhez, hogy az említett különbségek főleg rezsimspecifikusak, vagy inkább más tényezőkkel magyarázha-

⁵ Az etnikai diszkrimináció mérése meglehetősen bonyolult feladat, és ideális kutatási eljárás nyilván a kísérleti módszer lenne. Ha erre nincs lehetőségünk, a „reziduális” mérés módszeréhez folyamodhatunk, ami alatt azt értjük, hogy miután számba vettük mindazon változók hatását, amelyek etnikai egyenlőtlenségeket okozhatnak, a meg nem magyarázott részt az etnikai diszkrimináció hatásának tulajdoníthatjuk.

tók, de az adatok alapján a fenti kérdést mindenképpen érdemesnek tűnik a későbbi kutatások során feltenni.

Miután már a strukturális tényezőkkel, az etnicitással és az országhatással is kontrolláltunk, még mindig marad egy nem elhanyagolható *gender*-hatás. Azokban a háztartásokban, amelyekben a háztartásfő olyan anya, aki legalább egy 16 éven aluli gyermekét egyedül neveli, vagy egyedülálló nő, csaknem kétszer olyan gyakran fordult elő éhezés, mint a többi háztartásban. Ami ennél is érdekesebb, az az, hogy az etnikai koefficiens még növekedett is, amikor beléptettük feminizációs változóinkat. Ebből úgy tűnik, hogy a „szegénység feminizációja” olyan jelenség, ami inkább jellemző a többségi társadalomra, mint a romákra. Figyelemre méltó még az is, hogy a strukturális változók beléptetése után alig változik a feminizációs változók hatása, tehát – szemben az etnicitással – a *gender*-hatás nem a strukturális meghatározottságon keresztül érvényesül, hanem önálló hatást fejt ki a szegénység gyakoriságára.

Végül a szűken értelmezett demográfiai változók viszonylag gyenge hatása is magyarázatra szorul. A vidéki lakóhely változó pontosan ellenkező irányú hatást fejt ki, mint azt gondolnánk, hiszen a modellből kitűnik, hogy a falusi háztartások mintegy fele akkora eséllyel szegények, mint a városiak. Természetesen tudjuk, hogy itt olyan indikátor mentén mérjük a szegénységet, amelyik minden bizonnyal alábecsüli a vidéki szegénységet, hiszen azt kérdeztük, hogy előfordult-e a családban, hogy valaki éhesen ment aludni azért, mert nem volt pénzük élelemre, és tudjuk, hogy vidéken könnyebb a legalább minimális színvonalú táplálkozást a család számára biztosítani. Meglepően gyenge, bár szignifikáns a másik demográfiai változó, a gyermekszám hatása is. Fontos eredménynek tartjuk, hogy 12 évvel a rendszerváltás után a szegénységet már elsősorban nem a háztartásnagyság vagy az eltartott gyermekek száma, tehát demográfiai tényezők határozzák meg, mint ahogyan ez az államszocializmus időszakában történt.

8. táblázat

Az abszolút szegénység meghatározói (egy főre jutó, vásárlóerő paritásra átszámított 2,15 USD kiadási szinten) Bulgáriában, Magyarországon és Romániában (logit becslések, esélyhányadosok)

Változó		1. modell teljes modell	2. modell (= M1– struktúra)	3. modell (= M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfia	Gyermekek száma	1,172***	1,239***	1,234***	1,457***
	Vidék	2,282***	2,668***	2,646***	2,756***
Feminizáció	Egyedülálló nő	1,090	1,001	–	–
	Egyedülálló anya	1,130	1,420	–	–
Struktúra	A háztartásfőnek legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,554***	–	–	–
	A háztartásfő munkanélküli, vagy nincs jelen a munkacépiacra	3,068***	–	–	–
Etnicitás	Roma	1,659***	3,263***	3,265***	–
Ország	Magyarország	0,167***	0,154***	0,156***	0,163***
-2 Log likelihood		-104,9469	-310,2271	-1311,5198	-387,4157

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

A korábban bemutatotthoz képest igen jelentősen módosul a kép akkor, ha függő változóként a vásárlóerő-paritásra átszámított 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szintet használjuk. Ebben a modellben az iskolázottság szerepe minden más tényezőnél fontosabbnak bizonyul. Azon háztartások esélye arra, hogy a 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerüljenek, amelyekben a háztartásfő nyolc osztályt vagy annál is kevesebbet végzett, két és félszer nagyobb, mint azoké, ahol a háztartás feje ennél magasabb iskolai végzettséggel bír. Az ily módon mért szegénység második legfontosabb determinánsa az országhatás: a bolgár és román átlagnépesség hatétszer akkora eséllyel került a szegénységi határ alá, mint a magyarok. Figyelemre méltó az is, hogy milyen sokat veszített magyarázóerejéből az etnikai változó. Az ország és a strukturális változók hatását kontroll alatt tartva a romák már „csak alig kétszer” akkora eséllyel szegények, mint a nem romák. Érdekes az is, hogy a vidéki lakóhely hatása másként érvényesül 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szinten, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük. A kiadásokkal mért szegénység esetében a falun élők kétszer akkora eséllyel számítottak szegénynek, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük.

Mindez véleményünk szerint nem azt jelenti, hogy a szegénység mérésére használt szubjektív indikátorunk nem lenne „megfelelő”. Arról van inkább szó, hogy a szegénység mérésére használható monetáris mutatók, még akkor is, ha nem a jövedelmeket, hanem a kiadásokat mérjük, alábecslik a roma és felülbecslik a falusi szegénységet. Mivel a romák körében sokkal magasabb a munkanélküliség, háztartásai bevételeiben magasabb a társadalmi juttatások aránya, mint az átlagnépesség esetében, és minthogy az ilyen bevételeket más jövedelemforrásoknál inkább be szok-

ták vallani, nem meglepő, hogy pénzben mérve a szegénységet a romák kevésbé tűnnek szegénynek. Ezzel szemben a saját használatra való élelmiszertermelés, bármilyen pontos volt a Világbank által kidolgozott mérési módszer, a valóságnál szisztematikusan alacsonyabb értékeket mutat, és ez az ilyen tevékenységet sokkal kiterjedtebben gyakorló nem romákat a valóságosnál szegényebbnek tünteti fel. Ez magyarázza azt, hogy a falusiak miért bizonyulnak szegényebbnek akkor, ha a szegénységet pénzben és nem természetben (elégtelen táplálkozás) mérjük, és azt is, hogy az összjövedelmen belül magasabb arányú pénzbeni juttatással, de kevesebb saját fogyasztásra megtermelt élelmiszerrel rendelkező roma háztartások pénzben mérve miért tűnnek kevésbé szegénynek, amikor a valóságban magasabb arányban éheznek. A gyerekekkel kapcsolatos pénzbeni juttatások és a nyugdíj összjövedelmen belüli magasabb arányával magyarázható az is, hogy a 8. táblázatban miért nem szignifikánsak az egyedülálló anyák és az egyedülálló nők háztartásaira kapott értékek.

A korábban bemutatott leíró statisztikák és a többváltozós modellek segítségével meglehetősen pontos képet alkothatunk arról, hogy melyek a roma szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista kapitalizmus időszakában. Eredményeink lényege röviden úgy összegezhető, hogy a strukturális változókkal és az országhatással való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel szegények, mint a nem romák. Az alacsony iskolázottság és a foglalkoztatottsági hátrányok is fontos összetevői a roma szegénységnek. Ezeknek a változóknak a kedvezőbb értékei esetén eltűnik a romák fennmaradó hátrányának még mintegy a fele. A fennmaradó részt azonban az elemzésünkbe bevont változókkal még mindig nem lehet megmagyarázni, és ez az a rész, ami részben vagy nagy részben az etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.

A társadalmi kirekesztettség különböző formái az egyes országokban

Ennek a fejezetnek a témája annak a bemutatása, hogy mennyiben különbözik a roma szegénység jellege az általunk vizsgált három országban. Azonos vagy eltérő logika szerint történik-e a romák kirekesztése ezekben az országokban? Milyen különbségek mutathatók ki azon mechanizmusok terén, ahogyan a három vizsgált posztkommunista kapitalizmusban a társadalmi kirekesztettség definiálódik?

Kutatásunk hipotéziseinek megfogalmazásakor abból indultunk ki, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között esély van arra, hogy a legszegényebbek kirekesztése underclassosodás formájában menjen végbe. E hipotézis felállításakor Julius Wilson munkásságára támaszkodtunk, aki szerint a dezindusztrializáció az Egyesült Államokban a nagyvárosi fekete gettók népességének jelentős átalakulását eredményezte. Ez volt az a népesség, amelyik legnagyobb mértékben vált munkanélkülivé a gazdaság szerkezetében végbement gyökeres átalakulás következtében, és vált a dezindusztrializáció első számú áldozatává. Ezzel párhuzamosan az afro-amerikai társadalom erős polarizációja ment végbe. A sikeres, középosztályosodó feketék sorra kiköltöztek a fekete gettókból, és *suburb*-ökbe kezdtek költözni. Mindezek eredményeként a hátrahagyottak szegénysége még reménytelenebbé, kirekesztettsége még erősebbé vált. Már nemcsak szegénységről, hanem életre szóló, sőt ge-

nerációk között is átöröklődő szegénységről, underclassosodásról, társadalom alatti, pontosabban az osztályszerkezeten kívüli osztályról beszélhetünk (Wilson 1987).

A magyarországi helyzet elemzésére támaszkodó korábbi munkáinkban (Ladányi 2001; Emigh–Fodor–Szelényi 2001 és az ezekhez kapcsolódó vita: Stewart 2001, 2002 és Ladányi–Szelényi 2001.) hipotézisünk az volt, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között a dezintegrációs átalakulást követőhöz hasonló folyamatok játszódnak le. Most lehetőségünk van arra, hogy hipotézisünket nemzetközi összehasonlításban, empirikusan is teszteljük. Mennyiben és hol beszélhetünk posztkommunista körülmények között underclassosodásról, és melyek azok a feltételek, amikor és ahol nincs értelme e kategória használatának?

Elemzésünk során tehát abból indulunk ki, hogy a posztkommunista országok mindegyikének szembesülnie kellett azzal a kihívással, amit a szegénység elmélyülésén túl a szegénység jellegének megváltozása jelentett. Ennek az igen lényeges változásnak a lényege abban összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada esetében nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezek a szociális hátrányok a korábbinál sokkal erősebb térbeni elkülönüléssel fokozódnak fel, ami valószínűvé teszi a leszakadás továbböröklődését a generációk között. Az „új szegénységnek” ez a típusa két vonatkozásban is újnak mondható. Hosszabb távú és több dimenziós ahhoz a szegénységhez képest, ami az államszocializmus időszakára volt jellemző. Feladatunk tehát most az, hogy a kirekesztettség különböző típusait és azok összekapcsolódási módozatait megkíséreljük empirikus módszerekkel mérni, majd leírjuk, hogy milyen jellegzetes hasonlóságok és különbségek mutathatók ki e téren az általunk vizsgált három ország esetében.

A társadalmi kirekesztettség különböző dimenziói

A kirekesztettség három dimenzióját fogjuk itt megkülönböztetni:

– *Lakóhelyi kirekesztettség:* kérdőíves adatfelvételünk során arra kértük a kérdezőbiztosokat, hogy sorolják be a megkérdezett lakóhelyét az általunk megadott kategóriák valamelyikébe. A kategóriák a következők voltak: hagyományos cigánytelep, olyan környék, ahol az ott élők többsége roma, olyan környék, ahol ott élők többsége nem roma szegény, olyan környék, ahol sem romák, sem nem roma szegények lakóhelyei nem koncentrálnak. Ebben az elemzésben a felsorolásban szereplő első három típust, tehát a lakóhelyi szegregáció bármilyen formáját lakóhelyi kirekesztettségként definiáltuk. Kategorizációnk tehát a kérdezőbiztos szubjektív megítélésére támaszkodott. Az ily módon mért szegregáció erőssége nagymértékben különbözött az általunk vizsgált országokban. Bulgáriában a romák lakóhelyi szegregációja nagyon erős, ezzel szemben Magyarországon és Romániában viszonylag gyenge, különösen akkor, ha azt az Egyesült Államokban élő afro-amerikai népesség lakóhelyi szegregációjának mértékéhez viszonyítjuk.⁶ A lakóhelyi szegregáció általában, és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció különösen, sokkal kevésbé erőteljes

⁶ Ennél az összehasonlításnál figyelembe kell venni egyebek mellett azt, hogy az afro-amerikai népesség aránya sokkal magasabb az USA-ban, mint a romáké Kelet-Európában.

Európában, mint az USA-ban (lásd erről Wacquant 1993), ezért amit itt lakóhelyi kirekesztettségnek nevezünk, az nagymértékben különbözik annak amerikai megfelelőjétől.

– *Munkaerő-piaci kirekesztettség*: azokat a háztartásokat soroltuk ide, ahol kettő vagy annál több munkaképes korú személy munkanélküli, háztartásbeli vagy alkalmi munkából élő volt, vagy a foglalkoztatási státusára irányuló kérdésre azt válaszolta, hogy „semmit se dolgozik”.

– *Iskolarendszertől való kirekesztettség*: azok a háztartások kerültek ebbe a kategóriába, amelyeknek egyetlen tagja sem rendelkezik befejezett alapfokúnál magasabb iskolai végzettséggel. Ez egy igen erős változó, hiszen az, aki csak ilyen alacsony iskolázottsággal bír, nagy valószínűséggel nem jut munkához, vagy csak a legrosszabbul fizetett, leglenézettebb munka jut neki.

9. táblázat

A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága, százalék

Ország	A minta típusa	Lakóhelyi	Munkaerő-piaci	Iskolai
		kirekesztettség		
Bulgária	Teljes népesség	32,5	19,4	14,5
	Romák	88,7	71,2	61,1
Magyarország	Teljes népesség	21,2	3,9	10,8
	Romák	54,9	29,9	27,9
Románia	Teljes népesség	19,3	17,2	15,1
	Romák	55,2	60,3	34,0

Az adatok tanúsága szerint a lakóhelyi szegregáció mértéke országonként és etnikai csoportonként igen nagy eltéréseket mutat. Ha a teljes népességet nézzük, a vizsgált országok közül Bulgáriában a legmagasabb, Romániában pedig a legalacsonyabb a lakóhelyi szegregáció intenzitása. Magyarország ebben a vonatkozásban köztes helyzetet foglal el, oly módon, hogy adatai sokkal inkább Romániához, mint Bulgáriához hasonlítanak. A munkaerő-piaci kirekesztettség tekintetében Magyarországon a legkevésbé súlyos a helyzet, és a romániai és bulgáriai adatok hasonlítanak a legjobban egymáshoz. A romák és nem romák közötti szakadék azonban Magyarországon a legmélyebb. Míg a másik két országban a munkaerőpiacról kirekesztett romák aránya „csak” mintegy háromszorosa az átlagnépesség körében mért aránynak, Magyarországon a romák felülreprezentáltsága hétszeres, ami erőteljes munkaerő-piaci etnikai diszkriminációra utal. Végül az iskolai kirekesztettség tekintetében meglehetősen hasonlóak az átlagnépesség körében mért arányok a három vizsgált országban. A romák kirekesztettségének mértéke azonban meglehetősen eltérő: a romániai és magyarországi helyzet ebben a vonatkozásban igen hasonló, azonban a bulgáriai romák iskolai kirekesztettségének mértéke mintegy kétszerese a másik két országban mért aránynak.

A kirekesztődések összekapcsolódásai

Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy a társadalmi kirekesztettség milyen mértékben alkot többdimenziós rendszert a posztkommunista kapitalizmusok körülményei között, majd rátérünk annak vizsgálatára, hogy a különböző típusú kirekesztődések összekapcsolódása azonos, vagy egymástól eltérő logika szerint történik-e az általunk vizsgált országokban. A 10. táblázatban bemutatjuk azt, hogy a kirekesztődések milyen jellegű összekapcsolódását különböztethetjük meg teoretikusan egymástól. „Under-caste”-szerű kirekesztődésnek azt fogjuk tekinteni, amikor a romának tekintett népesség egésze vagy túlnyomó többsége van kirekesztve, és kirekesztettségük többdimenziós. Abban az esetben, ha a roma népesség polarizálódik, s egyfelől kimutatható egy kirekesztettség által nem sújtott csoport, másfelől egy olyan is, amelynek tagjait különböző típusú kirekesztődések halmozódása sújtja, kialakulófélben lévő „underclassról” fogunk beszélni. Végül ha a romák többségét csak egy- vagy kéttípusú kirekesztettség sújtja, de a kirekesztettséggel nem sújtott romák aránya is alacsony, „lower class”-szerű formációról fogunk beszélni.

10. táblázat

A kirekesztődések összekapcsolódásának típusai

	Két vagy három típusú kirekesztettség	Egytípusú kirekesztettség
A csoport egésze van kirekesztve	Under-caste	Lower class
Csak a csoport egy része van kirekesztve	Underclass	Lower class

A 11. táblázat új oldalról világítja meg azt az általunk korábban, más módszerekkel már többször kimutatott tendenciát, hogy a bulgáriai romák helyzete alapvetően különbözik a másik két ország romáinak helyzetétől. Míg a bulgáriai romák 44,6 százalékát, a romániaiaknak 16,3, a magyarországiaknak pedig csak 10,3 százalékát sújtja mindhárom általunk vizsgált kirekesztettség. Ha a három és kéttípusú kirekesztettségek együttes arányát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ez a bulgáriai romák négyötödét, a romániai romáknak már csak kevesebb, mint a felét, és a magyarországi romáknak csak kétötödét sújtja. Míg Bulgáriában elenyésző (3,8 %) azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt, ez az arány Romániában négyeszeres, Magyarországon pedig hétszeres.

Úgy érvelhetünk tehát, hogy Bulgáriában a romák kirekesztettsége valóban kaszt-szerű formát ölt, ami azt jelenti, hogy a roma társadalom egésze van kirekesztve, és elhanyagolható azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt. Ilyen körülmények között az etnikai csoportok közötti határvonal meglehetősen éles, nagyfokú a többségi társadalom által eszközölt etnikai besorolás határozottsága, és igen nagy a valószínűsége annak, hogy a külvilág által romának minősítettek önmagukat is romaként határozzák meg.

A magyarországi cigányok helyzete erősen különbözik ettől. A magyar romák több mint egynegyedét egyik általunk itt elemzett kirekesztettségi típus sem sújtja. Bár a nem kirekesztetteknek a két ország nem roma népességén belüli aránya számottevően nem tér el egymástól, ugyanez az arány igen jelentősen különbözik a ro-

ma népesség körében. A magyarországi romáknak csaknem hétszer akkora esélye van arra, hogy nem kirekesztett körülmények között éljenek, mint a bulgáriai romáknak. Úgy gondoljuk, hogy ez az egyik legfontosabb indikátora a magyarországi underclassosodási folyamatnak, hiszen Magyarországon egy etnikai csoport osztályhelyzetek mentén való szétszakadása játszódik le, míg Bulgáriában ennek jelei nem figyelhetők meg. Az underclassosodás másik fontos jele – a különböző típusú kirekesztődések erőteljes kumulálódása a roma társadalom ellentétes pólusán – szintén megfigyelhető a magyarországi romák esetében: a többszörösen kirekesztettek aránya is viszonylag magas a romák körében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarországi roma társadalom három részre tagozódik: a nem kirekesztettek, az egyszerűen kirekesztettek és a többszörös kirekesztettséget elszenvedők többé-kevésbé hasonló nagyságú csoportokat alkotnak. Úgy tűnik tehát, hogy a kialakulófélben lévő magyarországi *unde*class-szal kapcsolatos hipotézisünket igazolják az adatok. A magyarországi romák mintegy kétötöde *underclass*-szerű helyzetben él, egyharmada a *lower class* részét képezi, és valamivel több mint egynegyedét legalábbis megérintte valamiféle középosztályosodási folyamat.

Ebben a vonatkozásban a romániai helyzet a magyarországi és a bulgáriai között helyezkedik el. A romániai cigányok között sokkal magasabb a nem kirekesztettek aránya, mint Bulgáriában, de ez az arány jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, míg a többszörös kirekesztettség tekintetében pontosan fordított a helyzet. Mindez arra utal, hogy Romániában is megindult az underclassosodás folyamata, de csak jóval később és kevésbé erőteljesen, mint Magyarországon. Véleményünk szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy Romániában, ahol Bulgáriához hasonlóan, erőltetett ütemű iparosítás ment végbe, a proletarizáció sokkal erőteljesebben bomlasztotta fel a tradicionális romatársadalmat, mint Bulgáriában, ugyanakkor a piaci átmenet időszakában sokkal kevésbé indult meg a roma középosztályosodás, mint Magyarországon. Ezért az államszocialista nagyipar és a mezőgazdasági szövetkezetek összeomlása után a romániai cigányság helyzete leginkább az *under-caste* és a *lower class* közötti átmenettel jellemezhető, ahol azonban már bizonyos *underclass* típusú fejlődés nyomai is kimutathatók, hiszen a romániai cigányok viszonylag jelentős részét adataink szerint semmilyen típusú kirekesztés nem sújtja. Bár az alacsony esetszámok ennek bebizonyítását nem teszik lehetővé, esettanulmányokból nyert tapasztalataink alapján ehhez hozzátehetjük azt, hogy Románia abban az értelemben is átmenetet képez, hogy az ország déli és keleti területein a cigányság helyzete inkább a bulgáriai, az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchiahoz tartozó, északnyugati területein pedig inkább a magyarországi romák helyzetéhez hasonlatos.

11. táblázat

A kirekesztődések összekapcsolódása, százalék

Ország	A minta típusa	Kirekesztett			
		3	2	1	0
		dimenzióban			
Bulgária	Teljes népesség	3,9	12,1	30,7	53,3
	Romák	44,6	36,1	15,5	3,8
Magyarország	Teljes népesség	0,5	6,2	24,5	68,7
	Romák	10,3	29,7	33,6	26,5
Románia	Teljes népesség	0,6	8,3	33,4	57,7
	Romák	16,3	33,0	34,9	15,8

A 12. táblázatban azt vizsgáljuk meg, hogy a többszörösen kirekesztettek között mekkora a romák aránya. Mivel – mint korábban már említettük – Bulgáriában csaknem az egész roma társadalom kasztszerűen van kirekesztve a többségi társadalomból, érthető, hogy a többszörös kirekesztettséggel sújtott népesség igen magas, csaknem fele arányban roma. Ebből az következik, hogy kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása igen erőteljes ebben az *under-caste*-szerű esetben.

Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása kevésbé egyértelmű, de még mindig igen erőteljes Magyarországon, ahol a roma népesség aránya becslésünk szerint valamivel kevesebb mint a fele a bulgáriaiaknak, és ahol adataink szerint a többszörösen kirekesztetteknek még mindig csaknem egynegyede roma. Ezzel szemben Romániában, ahol a romák aránya csak valamivel több mint öt százalék, a romák többszörösen kirekesztett népességen belüli aránya jóval alacsonyabb a magyarországinál, csak valamivel több mint tíz százalék. Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása tehát sokkal kevésbé erős Romániában, mint a másik két országban, hiszen Romániában a többszörösen kirekesztettek mintegy kilencven százaléka nem roma.

Magyarországon, ahol a többszörösen kirekesztettek egynegyede roma, a magyar szegények és a romák közötti választóvonal meglehetősen elmosódik. A nem roma magyar szegények gyakran olyan környéken élnek, ahol sok roma is lakik, és gyakoriak a vegyes házasságok is. Így – mint ezt korábbi adatainkból láthattuk – gyakran kérdéses, hogy valaki csak nagyon szegény, vagy roma is. Mindezek következtében Magyarországon a szegénység és roma etnicitás egymással erősen összefonódó, de egymással mégsem teljesen azonos kategóriákként jelentkeznek. A magyar lakoságnak mintegy hét százalékát teszik ki a többszörösen kirekesztett reményt veszítettek, és körükben erősen felülreprezentált, mintegy 25 százalékos a romának tartott népesség aránya, ami tág teret nyújt a szegénység etnicizálódására irányuló törekvéseknek.

12. táblázat

A romák felnőtt népességen belüli népesség aránya és a romák aránya a többszörösen kirekesztett népesség körében, százalék

	A romák felnőtt népességen belüli aránya*	A többszörösen kirekesztett romák aránya a többszörösen kirekesztett népességen belül
Bulgária	10,9	45,7
Magyarország	5,0	24,7
Románia	5,6	10,5

* Ebben a táblázatban azokat tekintettük romának, akiket a szűrő kérdőívek kérdezőbiztosai – akik nem ismerték a megkérdezett etnikai önminősítését – annak tekintettek (lásd: Ladányi–Szelényi 2001).

Foglaljuk most össze az ebben a részben elmondottak lényegét! Bulgáriában a roma népesség egésze van kirekesztve, és ezért helyzete legjobban az *under-caste* kategóriával írható le. Magyarországon a romák kisebb, de igen jelentős részének sikerült előnyösen alkalmazkodni az ország piaci átalakulásához. Ők alkotják a kialakulófélben lévő roma középosztályt. Ettől azonban nem javult, hanem egyenesen romlott a magyarországi romák mintegy kétötödének a helyzete. Ők azok, akik az etnikailag vegyes, de romák által mégiscsak erősen felülreprezentált *underclass* pozícióba kerültek. Romániában, ahol az államszocializmus időszakában a tradicionális roma közösségek felbomlása jobban előrehaladt, mint Bulgáriában, de kevésbé volt erőteljes, mint Magyarországon, a romák kasztszerű kirekesztésének jelentősége erősen csökkent. Mivel azonban Romániában – a piaci reformok későbbi beindulása és a magyarországinál jóval lassúbb üteme miatt – sokkal gyengébb a roma középosztályosodás, a romák többségének helyzete leginkább egy etnikailag nem különösen erősen meghatározott *lower class* pozícióval írható le.

Következtetések

Becslésünk szerint a roma népesség aránya (ha a társadalmi környezet megítélése jó indikátorának tekinthető kérdezőbiztosai besorolást vesszük alapul) 6–12 százalék között van a vizsgált három országban. 1988–2000 között jelentősen megnövekedett mindhárom országban a szegény népesség aránya. Ez nemcsak mindegyik vizsgált országra, hanem ezen országok roma és nem roma népességére egyaránt igaz. Mindazonáltal az elszegényedés Romániában és Bulgáriában erőteljesebb volt, mint Magyarországon.

A romák elszegényedése különösen nagymértékű volt Bulgáriában. Ebben a vonatkozásban Románia köztes helyet foglal el Bulgária és Magyarország között. A mélyszegénységben élő népesség arányának az emelkedése a vizsgált országok közül Magyarországon volt a legalacsonyabb mértékű. Bulgáriában és Romániában az életfeltételek romlása sokkal erőteljesebb volt, mint Magyarországon. Mindhárom országban rosszabbul éltek a romák 2000-ben, mint a nem romák, de mivel a romák már a rendszerváltás előtt is szegények voltak, az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek nem növekedtek.

Adataink tanúsága szerint 2000-ben a vizsgált országok közötti különbségek csaknem olyan nagyok voltak, mint az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek. Például a magyarországi romák szegénységének mértéke többé-kevésbé megfelelt a bulgáriai és romániai nem romák körében mért szegénységnek. Azonban mindhárom országban a romák között 2-5-ször annyi szegény volt, mint a nem romák között. A romák szegénysége mindenekelőtt iskolai és munkaerő-piaci hátrányaikkal magyarázható. Az adatok alátámasztani látszanak azt a nézetet, hogy egyenlő iskolai esélyek biztosítása – ami mindenképpen kívánatos célkitűzés és olyan eszköz, ami igen jelentősen javítana a romák felzárkózási esélyein – önmagában nem oldaná meg a romák szegénységének problémáját. Az iskolai esélyegyenlőség biztosításának olyan foglalkoztatási programokkal kell kiegészülnie, amik a munkaadók etnikai előítéletei ellenére képesek munkához juttatni a romákat. Jelenleg ugyanis a romák azonos iskolai végzettség mellett is sokkal nehezebben kapnak munkát, mint a nem romák.

A három vizsgált ország között jelentős eltéréseket tapasztaltunk a romák társadalmi kirekesztettségének jellege tekintetében is. Igyekeztünk bebizonyítani, hogy a bulgáriai romák kirekesztettsége leginkább az *under-caste* fogalmával írható le. A magyarországi roma társadalom – alapvetően strukturális tényezők mentén – erősen polarizált. A romák körében is elindult a középosztályosodás folyamata, ugyanakkor kialakulófélben van egy nemcsak roma, de romák által igen erősen felülreprezentált *underclass* is. Románia ebben a vonatkozásban valahol Bulgária és Magyarország között helyezkedik el. Megszűnőfélben van a romániai roma társadalmat egységesen érintő, *under-caste*-szerű kirekesztettség, és ma még nem lehet pontosan tudni, hogy az elmozdulás inkább egy többé-kevésbé homogén *lower class*, vagy az erőteljes polarizációval járó *underclass* típusú fejlődés irányába fog-e végbemenni.

Irodalom

- Emigh, R. J.–Szelényi I. (eds.) (2001): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT.: Praeger
- Emigh, R. J.–Fodor É.–Szelényi I. (2001): The Racialization and Feminization of Poverty? In Emigh, R. J.–Szelényi I.: 1–32.
- Ferge Zs. (1995): *Societies in Transition. International Report of the SOCO Project*. Vienna: Institute for Human Studies
- Ladányi J. (2001): The Hungarian Neoliberal State, Ethnic Classification, and the Creation of a Roma Underclass. In Emigh, R. J.–Szelényi I.: 67–82.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* (11): 94–98.
- Reventa, A. et al. (2002): *Poverty and Ethnicity – A Cross-Country Study of Roma Poverty in Central Europe*. Washington D.C.: The World Bank
- Stewart, M. (2001): Conclusions: Spectres of the Underclass. In Emigh, R. J.–Szelényi I.: 191–203.
- Stewart, M. (2002): Roma, Deprivation and the Underclass. In Chris Hann (eds.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge

- Szelényi I. (2001): Poverty, ethnicity and gender in transitional societies – Introduction. *Review of Sociology* (2): 5–10.
- Wacquant, L. (1993): Urban outcasts: Stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery. *International Journal of Urban and Regional Development*, 17 (3): 366–388.
- Wilson, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press